

Ühe maja elulugu – Fr. R. Kreutzwaldi 13 Tallinnas

Tiina Peil*

Eesti viimase sajandi ajalugu on pakkunud kõike muud kui püsivust ja seetõttu on mõistetav, et soov kindluse, mingi fikseeritud tähenduse järele on seotud paikadega, mis on püsima jäänud. Mõnda paika – selle geograafilised piirid ja suurus ei ole käesoleval juhul olulised – põhjalikumalt uurima asudes selgub peagi, et suletud ja kindlate piiridega püsiva kantsi asemel on tegemist pidevalt kohaneva, muutuva, ent seejuures ikkagi oma sümbolset tähendust hoidva kohaga. Ruum on viimase kolmekümne aasta vältel – suuresti tänu Doreen Massey tööle,¹ kes tõstis ruumi olulisuselt ajatelje kõrvale – omandanud ühiskonna-uuringutes üldisemalt aina suuremat tähtsust. Massey väitis, et ruumi tõeliselt oluline omadus on võimaluse pakkumine erinevuse ja mitmekesisusega kohtumiseks, mida ta kutsus *throwntogetherness*.² Vaheldusrikkus, mis avaldub erinevates, juhuslikuna näivates kohtumistes ajas ja ruumis, leiab selles käsitluses kehastuse majas.

Maja biograafia ei ole Eestis seni aja ja ruumi koosanalüüsimise viisiks olnud. Angloameerika geograafid ja antropoloogid on sellist käsitlust rakendanud, et uurida ehituse ja elamise vahelisi seoseid, lähtudes laiemast arutelust maja ja kodu materiaalsuse ja tähenduste üle.³ Elulooline lähenemine kinnitab, et nii nagu ajaloos omanud isikutele või sündmustele võib ka majale omistada olulise ümbrust peegeldava rolli tähtsust. Samal ajal kannab maja füüsiline kohalolu edasi nii kavatsusi kui ka mälestusi. Maja lugu seob mitu eluloovormi – arhitektuuri ja arendajate, poliitikute ja elanike oma –, olles ühteagu nii selle ühe maja kui ka tema lähema ja kaugema ümbruse, nende rikkuse või piiratuse kujutaja. Arhitektuuri võib seega tõlgendada kui kavatsuste ja praktikate peegeldust, ent plaanid ja nende teostus erinevad sageli suuresti ning nendes erinevustes ilmnevad nähtused, mis muidu võivad tähelepanuta jääda. Antropoloog Janet Carsten kinnitab, et maja, mille lugu kirjutada, peab olema asustatud.⁴ Nii on maja biograafia ühe maja arhitektuuri ja tema elanike lugu. See

* Tiina Peil (1967), PhD, kultuuriloo vanemteadur, Institutionen för kultur och lärande, Södertörns högskola, Stockholm; Alfred Nobels Allé 7, Flemingsberg, SE-141 89 Huddinge, Rootsi; tiina.peil@sh.se

¹ D. Massey. *A place called home*. – *New Formations*, 1992, 17, lk. 11; D. Massey. *For Space*. London: Sage Publishing, 2005.

² D. Massey. *For Space*, lk. 94; vt. ka S. C. Aitken. 'Throwntogetherness': Encounters with difference and diversity. – D. DeLyser, S. Herbert, S. Aitken, M. Crang, L. McDowell (eds.). *The Sage Handbook of Qualitative Geography*, 2010, lk. 46–68; <https://dx.doi.org/10.4135/9780857021090.n4>. Eesti etnoloogid on tõlkinud mõistet nii „kokkuheidetus“ kui ka „segiläbiheidetus“, rõhutades materiaalseid vastasmõjusid (mainides siiski ka esemetega seotud mälestusi), nt. E. Bardone, M. Kaaristo, K. Jõesalu, E. Kõresaar. Mõtestades materiaalselt kultuuri. – *Studia Vernacula*, nr. 10, 2019, lk. 12–45; A. Kannike, E. Bardone. Kõõgiruum ja kõõgikraam Eesti muuseumide tõlgenduses. – *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat*, nr. 60, 2017, lk. 34–60. Massey rõhuasetus oli pigem kohtumisel ootamatuga, toimetulekul võõrapärasega, milleks pakub võimalusi materiaalne ruum, käesoleva artikli kontekstis üks maja, mistõttu selle asemel, et püüda mõistet otseselt tõlkida, kasutan väljendit „maja vaheldusrikkus“.

³ Sellist lähenemist on kasutanud näiteks G. Tindall. *The House by the Thames and the People who Lived There*. London: Pimlico, 2007 ja A. Blunt. *The 'skyscraper settlement': home and residence at Christodora House*. – *Environment and Planning A: Economy and Space*. Vol. 40 (3), lk. 550–571, 2008. Artikkel ilmus ajakirja *Environment and Planning A* erinumbris, mis oli pühendatud kodu materiaalsusele. Arutelu tekkimiseks andis tuge raamat A. Blunt, R. Dowling. *Home*. London and New York: Routledge, 2006.

⁴ J. Carsten. *House-lives as ethnography/biography*. – *Social Anthropology/Anthropologie Sociale*, 2018, vol. 26 (1), lk. 103–116; DOI:10.1111/1469-8676.12485.

ei ole aga pelgalt isiku- või perekonnakeskne või arhitektuurilooline empiiriline kirjeldus, kuigi ka need on huvitavad. Inimeste ja nende elu materiaalse, sotsiaalse ja poliitilise tausta põimumine aitab mõista poliitilisi ja kultuurilisi nihkeid ja kriitiliselt vaadelda objekte ja nähtusi, mida sageli kasutatakse ankruna püsiväärtuste määramisel, nagu seda on näiteks kodu tähendus.

Kirjutise keskmes on üks maja Tallinna kesklinnas aadressiga Fr. R. Kreutzwaldi 13, mis ehitati 1924. aastal ja on nii oma peaaegu saja-aastase olemasolu vältel olnud tunnistajaks pöördelistele muutustele ühiskonnas ja linnaruumis. Majas elanud inimesed on mänginud rolli Eesti majandus- ja kultuuriloos, ent jäänud seni suuresti tähelepanuta. Tegu oli optantide, valgekaartlaste ja inimestega, kelle juured olid Ühendkuningriigis, Vene tsaaririigi ja Nõukogude Liidu eri paigus ja kaugemalgi ning kelle usutunnistuski oli erinev. Teise maailmasõja ajal ja pärast seda täitus maja sõjaväelastega, alguses sakslastega ja siis Nõukogude mereväelastega. Viimaste käsutusse jäi maja peaaegu 20. sajandi lõpuni, kuigi selleks ajaks olid paljud erru läinud ning majja oli kolinud ka tsiviilelanikke. Järgmisel kümnendil toimus uus muutus ja käesoleval sajandil on mitu korda välja vahetunud ligi kolmveerand maja elanikkonnast. Suurema osa maja eksisteerimise ajast on tegu olnud üürikorteritega ja nii on hinnanguliselt selles majas elanud paartuhat inimest. Kõigist neist kirjutada oleks võimatu, kuigi kiusatus on suur. Ajaloolane ja kirjanik Gillian Tindall kinnitab: rahvastikuandmeid uurides tunnend kõigi nende statistikaks surutud elude survet, kellest igaüks oleks väärt välja toomist, kui pühendada vaid piisavalt aega ja uurida põhjalikumalt kirikuraamatuid, kohtute ja teiste arhiivide dokumente, kuni saad aru, et pühendades nii palju aega möödunud eludele, riskid kaotada suure osa praegusest.⁵ Põhjalikult süvenesin paarikümne perekonna elukäiku, kellest siin on põgusalt peatunud vaid mõnel, pikemalt maja eitanud perekond Bruckil. Nende taust ja tegevus olid kesksed Kreutzwaldi 13 maja kujundamisel ning nemad on selle maja vaheldusrikkuse võimaldajad. Teistest on lühidalt peatunud mõnel värvikamal, mis kõige eredamalt seda vaheldusrikkust esile toob. Mõnel juhul olen täiendanud või kirjutanud kandeid Wikipediasse,⁶ aga suur osa materjali maja inimestest ootab veel kokku võtmist, sest selle kirjutise keskne tegelane on maja ise.

Soov kirjutada selle veidra – veidra selles mõttes, et maja sisemus ja välimus ei moodusta harmoonilist tervikut, vaid jätab lapitud mulje, on nii otseses kui kaudses mõttes katki ja ebakindel – maja (elu)lugu, et veidigi mõista tema olemust, on olnud mul sinna kolimisest saadik.⁷ Veidi hiljem pakuti mulle võimalust kirjutada inimgeograafia entsüklopeedia jaoks kokkuvõtte märksõnale „kodu“.⁸ Seega haakusid kirju minevikuga vanasse majja kolimine ja huvi konkreetse empiirilise materjali vastu teemasse süvenemisega teoorias. Teine osa sai valmis, esimene on olnud seni kirjutamata, kuid vajadus hakata korraldama maja tulevikku ärgitas uuesti huvi selle mineviku vastu. Veidi varem võeti ette nimetatud entsüklopeedia täiendatud võrguväljaanne, mistõttu oli mitu põhjust teema juurde tagasi pöörduda.

Kodu kui mõiste on geograafide tähelepanu köitnud pikalt. Eestis on rohkem tegeldud

⁵ G. Tindall. *The House by the Thames and the people who lived there*. London: Pimlico, 2007, lk. 80 (autori vaba tõlge).

⁶ Näiteks https://et.wikipedia.org/wiki/Adolf_Edenberg (kirjutatud 17.01.2021); https://et.wikipedia.org/wiki/Pjotr_Bogdanov (kirjutatud 25.06.2021); https://et.wikipedia.org/wiki/Elise_Kevend (kirjutatud 26.09.2021).

⁷ Autor on Fr. R. Kreutzwaldi 13 korteriomanik 2000. aasta novembrikuust, elanik pikemate ja lühemate pausidega samast ajast ja 2020. aasta novembrist korteriühistu juhatuse liige ja selle arhiivi hoidja. Algne huvi selle maja ajaloo vastu piirdus teema tutvustamisega paaril konverentsil (nt. 'Expressions of home in Estonia in the 1920s and 1990s', PECSRL. Tartu ja Otepää, 26.–30. august 2002).

⁸ T. Peil. Home. – R. Kitchin, N. Thrift (eds.). *International Encyclopedia of Human Geography*, Vol. 5. Oxford: Elsevier, 2009, lk. 180–184; A. Kobayashi (ed.). *International Encyclopedia of Human Geography* (Second Edition). Oxford: Elsevier, 2020, lk. 53–57, <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-102295-5.10193-3>; eesti keeles T. Peil. Kodu maastikus. – *Vikerkaar* 2008, nr. 23 (7–8), lk. 145–151.

kodu-uurimisega, vähem kodu uurimisega kahes sõnas – selle mõiste sisu mõtestamisega.⁹ Angloameerika uurijate hulgas äratas kodu mõiste rohkemat arutelu mõnikümmend aastat tagasi, kui selle kaudu nähti võimalust põimida mitmeid seniseid vastandamisi, nagu materiaalne maja ja abstraktne kodu, materiaalne ja sotsiaalne, avalik ja privaatne ruum, meeste ja naiste maailm, ning analüüsida sotsiaalse ebavõrdsuse ja migratsiooni küsimusi.¹⁰ Kui kultuurigeograafia pööras pilgu kodu tähenduste mõistmisele, uuris statistikale toetuv ja sageli kvantitatiivseid meetodeid kasutav rahvastikugeograafia kodu kui eluaset või keskendus näiteks leibkonna toimetulekule. Jällegi on Eestis tugevamalt esindatud viimati nimetatud; esimese suuna kriitikud on väitnud, et nii muutus kodu liiga abstraktseks, ja suunasid tähelepanu uuesti materiaalsele, neid ka omavahel põimides, millele viitab ka eespool nimetatud vaheldusrikkus. Käesolevas artiklis kasutan mõlemat lähenemist ning uurimise keskmeks on nii materiaalne maja ja selles elatud elud kui ka nende tähendused. Kodu mõistetakse niisiis isegi ühe distsipliini sees erinevalt ja argitähendusi on veelgi rohkem. Ka viitab see mõiste väga erineva suurusega ruumile alates paarist ruutmeetrist, kuhu ööseks puhkama heidetakse, terve planeedini. Maja kui hoone võiks sellel skaalal olla nii ühiskondlike muutuste kui ka privaatsete koduste ettevõtmiste ruumiline kehastus. Maja kui kodu vormibki sisu, mille tähendus peegeldab ühiskonda ja selle muutusi laiemalt, annab võimaluse ootamatuteks kohtumisteks ja nendega toimetulekuks.

Laiemaks eesmärgiks on seega heita selle ühe maja (elu)loo kaudu kriitiline pilk Tallinna keskkonna-, kultuuri- ja sotsiaaljaloolle. Maja biograafia tugineb ajalehtedes ilmunud tekstidele ja arhiivimaterjalile ning ehitusele endale. Isiklikud lood ja mälestused on ühe erandiga välja jäetud. Nõukogude perioodist on võimalik vaid n.-õ. statistilise keskmise esitamine, kuigi majas kõige kauem (umbes 70 aastat) elanud jagasid ka oma mälupilte. Viimane oli huvitav ka allikakriitilisest aspektist, sest varem ei ole ma nii ulatuslikult nõukogudeaegset arhiivimaterjali kasutanud, mistõttu tuli tähelepanu pöörata selle usaldusväärsusele. Eelkõige majaraamatute näitel on tähelepanuväärne, et aastatel 1954–1965 on sissekanded neis enamasti eestikeelsed ning põhjalikud.¹¹ Varasemad (kirillitsas) ja hilisemad (läbisegi) kanded on vähem informatiivsed ning 1940. aastate andmed ilmselt vaid osalised. Ka on kasutatud koode ja viiteid, mille täielik lahtimurdmine on täna võimatu. Väga ulatuslik dokumentatsioon on Kommunaalprojekti koostatud, ent ka siin jääb lõpuni selgitamata, mis on paberil ja mis tegelik teostus.¹²

Tänašest põhjalikumalt kirjutamiseks ei ole aeg veel küps ja visandatud on vaid mõned peajooned. Kokku kogutud killud inimeste lugudest on põimitud maja biograafia sisse ja keskseks tegelaseks jääb ikkagi maja oma ehitusloo ja ümbruse ning inimestega. Keskendun eelkõige üürimaja ajajärgule, mis on olnud kõige pikem ning kajastab selles elanud inimeste

⁹ Viimasega on Eestis tegelenud Anu Kannike (nt. A. Kannike. Kodukujundus kui kultuuriloomine. Tartu: Eesti Rahva Muuseumi sari 4, 2002) ja diasporaa mõttes Aivar Jürgenson (nt. A. Jürgenson. Kotipaikka ja kotimaa. Esimerkkejä Virosta. – Seppo Knuuttila. Nykykansantaiteen vuosikirja. Hämeenlinna: Karisto Oy:n kirjapaino, 2005, lk. 10–14. Kodu-uurimisega on tegeldud Tallinna linnamuuseumi, Eesti Looduskaitse Seltsi eestvõttel ja viimasel ajal nt. Tartu ülikooli geograafide (Taavi Pae) eestvedamisel.

¹⁰ Nt. A. Burton. Dwelling in the Archive: Women Writing House, Home and History in Late Colonial India. Oxford: Oxford University Press, 2003; L. Lees. Super-gentrification: the case of Brooklyn Heights, New York City. – Urban Studies, Vol. 40, No. 12, November 2003, lk. 2487–2509; M. Llewellyn. ‘Urban Village’ or ‘White House’: Envisioned Spaces, Experienced Places, and Everyday Life at Kensal House, London in the 1930s. – Environment and Planning D: Society and Space. Vol. 22, 2004, lk. 229–249; ka A. Blunt and O. Sheringham. Home-city geographies: Urban dwelling and mobility. – Progress in Human Geography, Vol. 43 (5), 2019, lk. 815–834; DOI: 10.1177/0309132518786590; S. Mallett. Understanding home: a critical review of the literature. – The Sociological Review, 2004, Vol. 52 (1), lk. 62–89. Vt. Eestis ka nt. K. Niidassoo. Majas Tõnismägi 16. Jalutuskäik läbi aja. – Tuna 2004, nr. 3, lk. 152–156.

¹¹ TLA.1396.1.377–379; 3048; 3057. Majaraamatud aastatest 1945–1975 > Kreutzwaldi 13.

¹² RA, ERA.T-2.4-1.3714. Riiklik aktsiaselts Kommunaalprojekt > Projektid > Tallinn > Kreutzwaldi tn. 13 elamu (objekt 10524), 1961–1986 erinevad teemakaustad (22), mis sisaldavad jooniseid, kokku ca 500 lk.

saatuste kaudu sotsiaalseid ja poliitilisi protsesse ühiskonnas. On ka eel- ja järellugu, nii et otsi kokku võttes on võimalik jõuda mõningate üldistusteni Tallinna linnakeskkonna ja -kodu kohta ning pakkuda rohkemat kui ühe liivale ehitatud maja eriline lugu.

Eellugu – liivale ehitatud maja arhitektuurilugu

Esimest korda on krunti, kus asub maja tänase aadressiga Fr. R. Kreutzwaldi 13, ajaloolistes dokumentides nimetatud 1840. aastal, mil see kinnistati vene kaupmehele Jefim Cholostovile. Tema perekonna käes oli suur maatükk eeslinna teises kvartalis kuni 1911. aastani. Veel 1880. aastate keskpaigast pärineval kaardil¹³ on ala Narva maantee, Epinatjevi (täna selles osas Terasse tänav), Uue Sloboda (osaliselt praeguse Faehlmanni tänava kohal) ning avaliku köögiviljaaia (täna osaliselt Politseiaed) vahel Cholostovi köögiviljaaed. Köögivilja sai liivapinnase tõttu kasvatada vaid osal alast, ülejäänud oli veel 19. sajandi lõpul tühermaa. Ajaloolise üleskirjutuse nappusest hoolimata on piirkonnas leitud teisi varasema inimtegevuse jälgi. 1930. aastatel tuli ehituste käigus selleaegse Lenderi gümnaasiumi (praegu Kesklinna Vene Gümnaasium) ümbruses päevavalgele hulk inimluid ning 16. sajandi münte.¹⁴ Hugo Peets oletas, et tegemist võis olla Põhjasõja ajal Tallinna piiranud Vene vägede laagri matusekohaga.¹⁵ Sellele viitavad ka hilisema (2017) kaevamise käigus leitud õigeusu ristid, mis kinnitavad, et kalmistut kasutati 18. sajandil edasi. Lähedal on asunud veel vanem, varauusaegne kalmistu. Leiti ka võimaliku keskaegse asulakoha ja inimtegevuse (kündmine) jälgi, paik oli hiljem kattunud liivaluidetega.¹⁶

Linnaehitus jõudis 20. sajandi algul nükaugale, et suur osa Kadrioru, Narva maantee ja Härjapea jõe vahelisest alast liigendati. Tekkisid uued tänavad, millele anti tsaari perekonna järgi nimed. Nii visandati 1903. aastal ka Romanovi prospekt, mis jäi küll veel paarikümneks aastaks vaid jooneks kaardil. Tänavana nimi muudeti ametlikult 1924. aastal ning jäi alles ka nõukogude perioodil.¹⁷ Praeguse aadressiga Fr. R. Kreutzwaldi 10 ehitati esimene linnamõõtu maja – posti peavalitsus (ill. 1) –, mille ümbrusesse hakkasid kerkima uued linnamajad mõõdunud sajandi teisel kümnendil, kuigi veel 1930. aastal oli suur osa ümbruskonnast valgustamata tühermaa.¹⁸ Veel 1935. aastal oli Kreutzwaldi tänaval vähem kui kümme kivimaja.¹⁹

Kõnealune krunt vahetas 20. sajandi teisel kümnendil paar korda omanikku, kes sellega aga midagi suuremat ette ei võtnud. Ametlikult 22. septembril 1924 omandas krundi 1,89 miljoni marga eest aktsiaselts Papyron, mis asutati 1923. aastal ja alustas tööd 1. jaanuaril 1924.²⁰ Asjaajamine oli aga alanud juba varem ja linnavalitsuse luba maja ehituseks

¹³ RA, EAA.854.4.46 Situations-Plan der Gouvernementssatdt Reval, 1885 [1: 4200] Maamõõtja F. Wassermann. [originaal A. Iljina trükikoda Peterburis]; https://www.ra.ee/dgs/zoombrowser.php?tid=5&iid=200251832106&img=eaa0854_004_0000046_00001_k2.tif&tbn=1&pgn=1&lst=2&hash=bb26792b4b383e870c2d4e3e1123b916 (vaadatud 24.01.2021).

¹⁴ Ajalehes Sakala (25.09.1936, nr. 110, lk. 3) ilmunud nupukese peale arheoloogidelt saadud materjal. Siinjuures tänan Erki Russowi põhjalike viidete ning Ivar Leimust ja Valter Langi edasi juhatamise eest.

¹⁵ TLA.1147.1.30. Hugo Peetsi isikufond. Märkmeid ja väljakirjutisi. Mapp I.

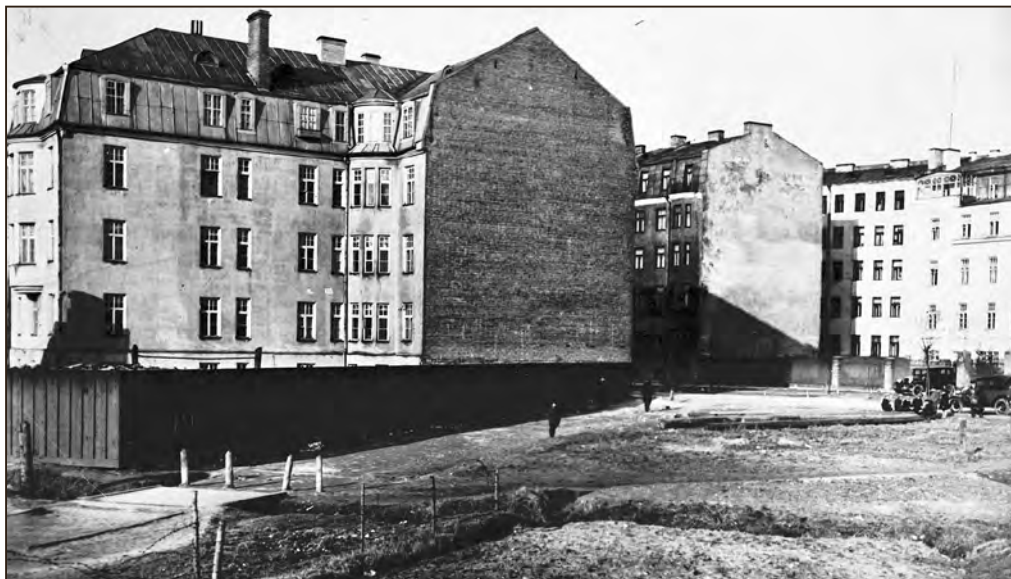
¹⁶ M. Malve, J. Viljat, E. Russow, A. Kriiska. Archaeological fieldwork at the burial ground, settlement site and ancient field at C. R. Jakobsoni St. 13 in Tallinn. – Archaeological Fieldwork in Estonia 2018, lk. 233–246 (https://arheoloogia.ee/ave2018/AVE2018_15_Malve.et.al_Jakobsoni13.pdf; vaadatud 4.07.2021).

¹⁷ Nimede eestistamise perioodil tehti rohkem või vähem tõsiselt võetavaid ettepanekuid nimetada tänav ümber Ristimetsa tänavaks, mis jäi siiski teostamata. 1935. aastal otsustati paigaldada sildid tänavale nime andnud kultuuritegelase andmetega ning eesnimetähed tavakasutuses ära jätta.

¹⁸ Olustikust annavad hea ettekujutuse kindral Undi mõrvari jälitamise kirjeldused 1930. aasta aprillikuu ajalehtedes, nt. Päevaleht, 5.04.1930, nr. 94, lk. 3 ning fotod Eesti Filmiarhiivis (nt. EFA.570.0.181039. Hans Roland Vörk (1932). Vaade elamutele Kreutzwaldi tänaval).

¹⁹ E. Pau (toim.). Tallinna majaomanikud. Tallinn: Tallinna Majaomanikkude Seltsi väljaanne, 1936, lk. 66.

²⁰ RA, ERA.969.1.895. Tööstus- ja kaubandusettevõtete toimikud > Paberi ja papiümbertöötamise A/S „Papyron“, 13.11.1922–9.05.1940.

Ill. 1. Foto 1930. aastast (algse pealkirjaga Kreutzwaldi tänav Tallinnas, kus terrorist lasi seljatagant maha Tallinna garnisoni ülema kindralmajor Johan Unti, 3.04.1930; RA, EFA.123.A.250.45). Esiplaanil Mardi oja ja Kreutzwaldi 10 maja, selle tagant (keskel) paistab maja nr. 11 (Unitase maja), kus kindral Unt elas, ning osa majast nr. 13. Näha ka maja aed (ei ole säilinud) ja aimatavad on värskest istutatud pärnad, mis tänaseni alles.

oli saadud mais 1923.²¹ Algset asjaajamist korraldas Papyroni volitusega insener Bruno Grintschuk-Lukaschewitch (1880 Helsingi – 1929 Helsingi).²² Krunt oli siis umbes 0,24 ha (524,4 ruutsülda) suur, täna on selle suurus 2165 m², eraldatud on kaks kinnistut aadressidega Kreutzwaldi 13A ja 13B. Neist esimese tänane omanik arhitekt Toomas Tammis avaldas arvamust, et ehituslikult võis olla tegu Peterburist levinud või siis üldisemalt vene ja saksa linnaehituse tavaga, kus esmalt tehti valmis tagasihoidlikum ja osaliselt tootmishoonena mõeldud õuemaja ja kavas võis olla esindusmaja ehitus tänavajoonele.²³ Oletust toetab kõrvalmajade ehitusplaan. Tänavapoolse ehituseni kunagi ei jõutudki, küll aga lisati ja muudeti hooned sisehoovis Terase tänava poole (ill. 2). 1937. aastal hinnati kogu krundi ja kõigi hoonete väärtuseks 200 000 krooni.²⁴

Papyroni asutaja, direktor ja peamine aktsionär Lazar Bruck märkis oma elukohaks Kreutzwaldi 13 (korter 6) juba 18.12.1924 (ill. 3).²⁵ Seega võib maja valmimisaastaks lugeda

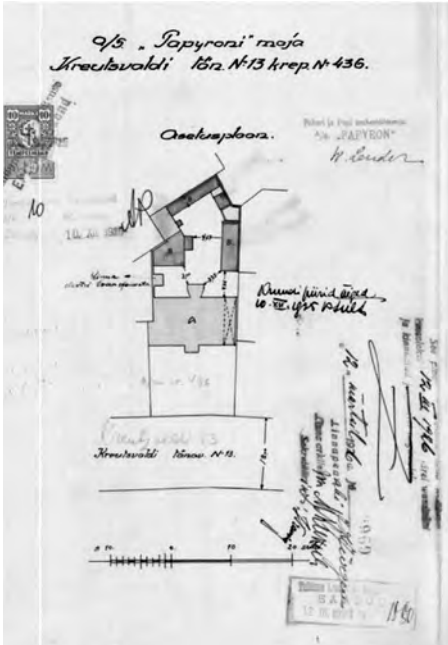
²¹ Tallinna Linnaplaneerimisemeti Arhiiv (TLCAA) > Ehitusprojektid > F. R. Kreutzwaldi 13, kinn. nr. 436. Kaust No 4280, l-d 3, 11.

²² TLA.1376.1.145 aadressilehel on end soomlasena (ema poolt pigem soomerootslane) määratlenud insener lahkunud 7.01.1925 Helsingisse, kus ta varsti vallalisena suri (<http://haudat.genealogia.fi/php/haudat1f.php?coun=fi&lang=fi&code=163&id=21642>; vaadatud 3.07.2021). Isikutunnistusel (TLA.186.1.422_26), välja antud Eestis 17.12.1919, rahvuseks poolakas, Vene kodakondsus; isa oli Peterburis sündinud, kust tõenäoliselt pärines ka tutvus Lazar Bruckiga.

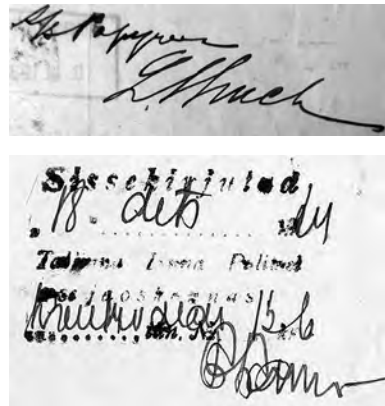
²³ Autori vestlus Toomas Tammisega, 19.09.2021.

²⁴ TLA.86.1.1301 l.11. Tallinna Linnavalitsuse Rahandusosakond > Teatised kinnisvarade koosseisu ja tulukuse kohta, 1939 > Kreutzwaldi tänav.

²⁵ RA, ERA.14.12.2059. Kodakondsuse toimikud > No 6741 Bruck Lasar Salomoni p., 14.11.1922–9.10.1926 (digitaliseeritud, kaader 35; vaadatud 20.01.2021); ent juba veebruaris 1924 ilmus Päevalehes kuulutus, et Kreutzwaldi 13–12 otsitakse saksa keelt kõnelevat lapsehoidjat (Päevaleht, 28.02.1924, nr. 57, lk. 8). Poolteist aastat hiljem (Päevaleht, 24.09.1925, nr. 258, lk. 8) lubas sama korteri omanik hüvitada leidjale kalli mälestuseseme – kolme briljandiga kõrvarõnga – täisväärtuses. Kahjuks ei ole teada, kes selles korteris siis elas.

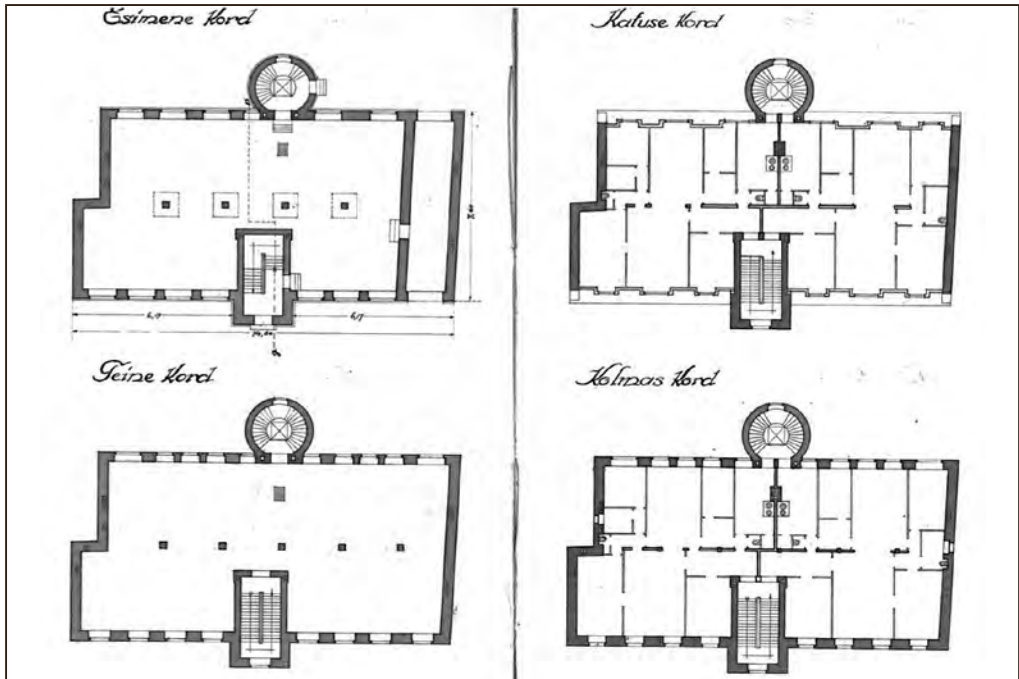

Ill. 2. Krundi plaanid 1925. aastal (allikas: TLPA arhiiv, kaust No 4280, l. 29, 33). Papyroni poolt on plaani kinnitanud juhatuse esimees Voldemar Lender, paremini tuntud kui Tallinna esimene eestlasest linnapea.

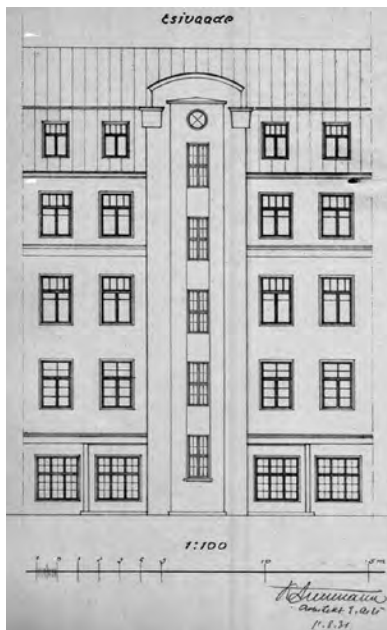

Ill. 3. Lazar Bruck (allikas: TLA.186.1.568_63. Ajutise isikutunnistuse konts nr. 2746, 1921); tema allkiri Papyroni dokumentidel (RA, ERA.969.1.895) ja sissekirjutuse tempel (RA, ERA.14.12.2059_35).

1924. aastat, kuigi ehitamine jätkus veel järgmistelgi aastatel ja algset plaani (ill. 4) muudeti korduvalt, samal ajal kui nende plaanide järgi maja täielikult ei ehitatudki (ill. 5). Alge projekti autoriks oli Adolf Edenberg (1895 Valga – 1980 Sydney), kes tõenäoliselt oli ka ehitusmeister. Kahjuks on esmasest projektist säilinud vaid põhi- ja asendiplaanid, vaateid ja profiile aga mitte.

Ill. 4. Maja Kreutzwaldi 13 algne korruste plaan; tagumise trepikoja alla ehitati keskkütte jaoks kelder, 1923 (allikas: TLPA arhiiv, kaust No 4280, l. 5–8).

Ill. 5. Projekt ümberehituste kohta trepikojas neljakordse katusekorruga kivist majas lifti ehitamiseks Tallinnas, Fr. R. Kreutzwaldi tän. nr. 13, kinn. nr. 436 (1931, arhitekt Karl Treumann e. Tarvas; TLPA arhiiv, kaust No 4280, l. 37) ja maja esikülg täna (autori foto, juuni 2021).

Algselt sigaretikarbi ja -hüsitööstuse jaoks planeeritud esimene ja teine korrus ehitati peagi ümber korteriteks, sest tööstus jäi seisma juba 1928. aastal. 1931. aastal tehti veel ümberehitusi Karl Tarvase (sel ajal veel Treumann; 1885 Tallinn – 1975 Tallinn) projekti järgi, majja ehitati lift. Kahjuks jõuti see uhke peeglite ja klapptooliga avar lift 1992. aastal välja vahetada Kiievi liftitehases valminud pisikese karbiga, mis viiekordse maja külalisi löbustab oma üheksa

korrusenupuga. 1931. aasta projekt sisaldab ka maja eestvaadet, mis siiski oluliselt erineb tänasest. Näiteks viidi peasissekäik portaali lõunaküljele, ent endine paekivist ukseraamistus jäi muutmata (projektil puudub, ka erineb keskosa akende paigutus; vrd. ill. 5).

Päris esimene ehitusprojekt nägi ette maja tagumist, teenijate trepikoda ringikujulisena. Seda muudeti aga kohe ja valmis ehitati eenduva rombina järsu ning ülespoole kitseneva trepiga koda, mis oli mõeldud vaid teenijate jaoks; isegi ühendus esimese korrusega algselt puudus. Otsaseintesse tehti vannitubade aknad. Kuna lõunapoolsel naaberkrundil asus paar väikest puithoonet, siis tõenäoliselt arvestati võimalusega, et maja ehitatakse ka lõunaseina vastu. Põhjapoolsel küljel oli korteriühisuse Unitas maja juba valmis (ill. 1). Lõuna poole ei jõutud aga suuremat maja ehitada, nii et 1970. aastatel lisati lõunaseina hulk ebakorrapäraseid aknaid.

Tärvase projekt ei sisaldanud ega ole ka varasemast teada fassaadi kipsdekoori olemasolust. Millal see lisati (ill. 5, kolmanda korruse akende vahel), on teadmata.²⁶ Olemuselt meenutavad kaunistused pigem stalinistlikku arhitektuuri ja selline ilustamine võis meele järele olla majja elama asunud kõrgematele Nõukogude sõjaväelastele. Nii on võimalik, et kaunistused lisati renoveerimise käigus 1950. aastatel. Igal juhul oli 1930. aastatel tegu pigem funktsionalistlikus stiilis (kerge juugendi järelkajaga portaali kujunduses) elumajaga, kuigi paari ruumi esimesel korrusel kasutati kontoritena (AS Eesti Saeveskid) ja ühte korterit laboratooriumina (Piimasaaduste väljaveo kontrolljaam). Aktsiaseltsi Papyron majandusaruannete hulgas on loetletud teisi äriettevõtetest võlglast, mis annab põhjust arvata, et ruume kasutas eri aegadel veel ettevõtteid, näiteks šokolaadivabrik Gloria.²⁷ Teised võlglasted võisid olla seotud likvideeritava tubakaäri ja metsatööstuse ettevõtetega ning majaga seotud äri-, mitte füüsiliste sidemete kaudu. Põhiliselt elumajana on hoone kasutusel tänini, kuigi erinevad sildid (ja nende jäljed) seintel viitavad erinevatele ettevõtmistele ilustuudiost hambaarstini ja teiste äriühinguteni ning täna muidugi kodukontoriteni.

Lisaks suurele kivimajale asus krundil hoovis ühekorruseline elumaja nelja toa, köögi ja vannitoaga ning selle kõrval ka majahoidja ühetoaline korter (algselt oli hoovimaja aadressiks ka Terase 4; nõukogude ajal kandis see numbrit Kreutzwaldi 13–1a; lammutati 21. sajandi algul), paar-kolm puukuuri, millest üks ehitati ümber garaažiks, ja pesukööök (ill. 2). Garaaže ehitati 1960. aastatel ümber ja juurde; tänaseks on hoovis neid seitse, lisaks kaks, mis 1990-ndate segastel aegadel erastati ja 2021. aasta suvel oli müügis majana, millel küll puudub ehitusluba.²⁸

1930. aastatel oli kivist elumaja teisel, kolmandal ja neljandal korrusel igaühel kaks viietoalist köögi ja teenijatoaga korterit (numbritega 3–8). Neis oli aknaga avar vannituba ja kaks tualetti. Tänavapoolsed toad olid suuremad, õue poole jäid köögid, teenijatoad, abiruumid (laudpõrandaga) ja väiksemad toad.²⁹ Mansardkorrusel oli neli korterit (numbritega 9–12): need olid kolmetoalised, lisaks köök, teenijatuba ja vannituba. Ümberehitatud alumisel korrusel üüriti tube välja nii ühe- kui mitmekaupa (numbritega 13–24, ent kõik numbrid ei olnud pidevalt kasutuses, ka võis üks üürnik kasutada mitut tuba; 1930. aastatel esinevad ka numbrid 1 ja 2, mis tõenäoliselt tähistasid hoovimaja ja majahoidja ruumi; vt. ka tabel 1, ill. 2). Üürnikke otsides rõhutati mugavusi, nagu keskküte ja sooja veega vann, 1930. aastatel ka telefoni, lifti ja mõnes korteris gaasipliidi³⁰ olemasolu. Üldine gasifitseerimine toimus alles nõukogude ajal

²⁶ Muinsuskaitse ja linnaarhitektuuri spetsialist Oliver Orro (e-kiri, 26.07.2021) avaldas, et ta on oletanud, et kaunistused on algsed, ent kinnitust selle kohta ei ole, ja kinnitas, et tööpoolest võivad need olla lisatud hiljem.

²⁷ TLA.1361.6.898 & 899. Tallinna-Harju Maksuamet > Paberi- ja papi ümbertöötamise A/S Papyron, 1932–1934.

²⁸ <https://kinnisvara24.delfi.ee/maja-myyk-tallinn/240472054> (vaadatud 3.08.2021).

²⁹ Mingil põhjusel seda ruumijaotust nõukogudeaegse kapitaalremondi käigus muudeti ja vahekorridor nihutati tänava poole, nii et nüüd on väiksemad tänavapoolsed toad.

³⁰ Näiteks üürnikuulutus Päevalehes (6.07.1936, nr. 179, lk. 8) lubab tuba, mis on valge, kuiv ja soe, vöörusega, vanni, elektri ja gaasiga, täiesti isoleeritud – nagu korter omaette. 1938. aastal samas (Päevaleht, 4.01.1938, nr. 3, lk. 7) korter „ühisgaasiköögiga“. 1942. aasta kirjeldustes gaasi (aga ka lifti) märgitud ei ole (TLA.R-1.6-I.2957).

(1969),³¹ nüüd on gaaspliidid kolmandikus korterites välja vahetatud elektripliitide vastu.

1970. aastateks oli ülerahvastatus saavutanud kriitilise piiri (vt. ka tabel 2) ja korteriolud Tallinnas üldiselt paranenud, mistõttu enam ei lepitud Kreutzwaldi tänava maja oludega. Korterite seisund oli muutunud üldiselt nii halvaks (näiteks lekete tõttu olid puidust vahe- laed vannitubades täielikult pehastunud), et valmis plaan kapitaalremondiks (Kommunaal- projekt).³² Selle remondi käigus muudeti korruste planeeringut täielikult, vaid mansardkor- ruse neli korterit jäid ümber ehitamata. Ülejäänud kaheksa suure korteri asemele ehitati 31 väikest. Ajastule omaselt planeeriti hulgaliselt väikesi ruume, sh. panipaiku, millest osa olid vaid meeter-paar laiad, ent ligi neli meetrit kõrged. Proportsioonide parandamiseks ehitati esikute ja tualettide-vannitubade kohale antresoolid, aga toad jäid ebaproportsionaalseks, pigem vangikonge meenutavaks – mulje, mida ei aita muuta ka suured ja kõrged aknad. Varem seinte sees paiknenud torustik asendati seinte peale ehitatud torudega. Sellega kadusid kõik jäljed endistest luksuskorteritest.

Trepikodades müüriti kinni osa aknaid, vahetati välja ukсед, paraadtrepikoja trepp valati üle betooniga, mistõttu on nüüd astmed eri kõrgusega ja väga koledad. Vaid trepiplatvormide kiviparkett – ehkki katkine ja must – on säilinud. Tagumises trepikojas on algne trepp alles, ent väga halvas seisukorras, nagu seda on endine teenijate trepikoda tervikuna, mis juba algselt oli ehitatud kaelamurdvana järsult tõusvate ja kitsenevate astmetega.

Tänaseks on suur osa korteritest jälle ümber ehitatud n.-ö. stuudiokorteriteks. Kuna toad on kõrged, siis on mitmes korteris lae alla tehtud magamislavatsid. Seega on välisseinad ja trepikojad – maja kest – küll peaaegu sada aastat vanad, maja sisu on aga täiesti muutunud. Kunagi liivapinnasele ehitatud maja on elanud ettearvamatut elu, millele lisab kaalu, et selle vundament ei ole kunagi kuigi kindel olnud ning arvukad juurde- ja ümberehitused on seda veelgi nõrgestanud. Täna Raua miljööväärtslikul alal asuvana on maja hinnatud „väga väärtus- likuks hooneks“, eraldi kaitse alla teda siiski võetud ei ole.³³ Märkimisväärne on seegi, et kuigi majale on tehtud erinevaid projekte, pole täielikult teostatud neist ühtegi, varasemat on üsna juhuslikult muudetud ja nii loodusliku aluse kui ka inimeste tegevuse tõttu ei ole maja kunagi saavutanud stabiilsust. Selle põhjuseks võib olla asjaolu, et juba algsed plaanid olid killustunud ja muutuvad, mille mõistmiseks nüüd pikemalt Kreutzwaldi 13 maja tekkeloos kesksest tegelasest.

Maja kese ehk perekond Bruck ja nende ärid

Kreutzwaldi 13 maja keskseks tegelaseks tuleb niisiis pidada Lazar Brucki (23.01.1886, v. k. j., Mahiloü (Magiljov) – 07.05.1939 Tallinn), maetud Rahumäe juudi kalmistule, hauaplatsi asukoht teadmata (ill. 3).³⁴ Tänahest Valgevenest oli perekond kolinud Peterburi, kus Lazar omandas õigusteadusliku kõrghariduse ning töötas panganduses vannutatud advokaadina. Lazari isa Salomon (ka Solman; 1865–1933 Tallinn) oli kaupmees; ema Ruchama (sünd. Granat) oli nähtavasti surnud juba Venemaal. Tõenäoliselt Lazari õed – seda kinnitab ka nende isanimi – jäid elama Leningradi. Fanny Bruck (1887–?) käis mõned korrad Tallinnas külas ning Haapsalus suvitamas; koos Anna Ismailovaga (1897–?) olid nad 1930. aastate keskel Papyroni juhatuse asendusliikmed, ent rohkem neist midagi teada saada ei ole õnnestunud. Pärimuses oli säilinud tõdemus põlvnemisest Indiast, mis küll kuskil mujal kinnitust ei leia, sest jäljed kaovad tänase Valgevene alal.³⁵ Üks Brucki perekonna haru oli sattunud

³¹ TLA.R-413.5.8750 l.22. Tallinna Hooneregister > Kreutzwaldi 13, 6.02.1954–25.05.2000.

³² RA, ERA.T-2.4-1.3714. Kreutzwaldi tn. 13; objekt 10524, 1961–1986.

³³ <https://www.tallinn.ee/est/ehitus/Tallinna-kesklinna-miljoovaartuslike-hoonestusalade-piiride-maarami-ne-ning-kaitse-ja-kasutamistingimuste-seadmine> (vaadatud 26.06.2021).

³⁴ RA, ERA.14.12.2059. Kodakondsuse toimikud > N6741 Bruck Lasar Salomoni p., 14.11.1922–9.10.1926 annab kõige põhjalikuma ülevaate Brucki varasest tegevusest Eestis ja avab veidi ka perekondlikku tausta.

³⁵ Hindulased, kes tunnevad Eestit. – Välis-Eesti, 13.11.1949.

Pihkvasse ja sealtkaudu samuti Tallinna. Seejuures abiellus kaupmehena tegutsenud Abram Bruck (1852–1922) Tallinna neiu Ida Scheeriga (1857–1942), kes oli ja jäi kirjaoskamatuks elu lõpuni. 1934. aastal oli temagi märgitud Kreutzwaldi 13 elanikuna.³⁶

Lazar Bruck abiellus 1924. aastal eestlanna Hella Marie Hermsiga (20.04.1887, v. k. j., Tallinn – 21. aprill 1965 Uppsala). Hella isa Jaak Herms (1857 Viljandi – 1915 Tallinn) oli pidanud koos oma naise Liisaga (1856 Vastse-Kuuste – 1921 Tallinn) Maakri tänaval võõraste-maja ja jalatsiäri – selles müüdi küll ka kõike muud riietest pudukaubani – ning ümbruskonnas omandanud pool tosinat kinnistut ja maja.³⁷ Hotelli ja restorani (Kommertz) Kaarli puisteel juhtis mõned aastad Hella õde Olga, abielus (von) Andreae (1885 Tallinn – ? Saksamaa). Nii Liisa – põhiliselt külaliste ja üüriliste politseisse teatamata jätmise – kui ka Olga – salaviina müümise ja maksude vähem tasumise – eest said korduvalt trahvi, mis lõpuks viis äritegevuse lõpetamiseni.³⁸ Kinnisvara jäi aga õdede peamiseks sissetulekuallikaks kuni Eestist lahkumiseni, kuigi ka sellega ei sujunud kõik hästi: nii trahve küll ehitamata kõnnitee, koristamata hoovi, parandamata majade kui ka sundmüüki panemist tuli ette peaaegu kõigi õdede ja venna majade puhul (erandiks Kreutzwaldi tänava maja, mille kohta selliseid ettekirjutusi ei ole).³⁹

Hella lõpetas 1909. aastal Tallinna tütarlaste gümnaasiumi.⁴⁰ Edasi oli ta väidetavalt õppinud Petrogradis Naiste Meditsiiniinstituudis ja lõpetanud selle 1917. aastal. 1920. aastal Tallinnas registreeris ta end hambaarstina, ent kustutati nimekirjast 1935.⁴¹ Puuduvad andmed, et ta oleks kunagi ametit praktiseerinud. Veelgi enam, samal 1917. aastal esineb Hella nimi „endise valitsuse poolt ebasoovitavaks peetud isikute nimekirjas“ kui koduõpetaja.⁴² Seega ei ole Hella ameti suhtes selgust, leiab aga kinnitust, et ta aitas oma meest asjaajamisel ning pärast tema surma võttis ka ametlikult koha sisse aktsiaseltsi Papyron juhatuses.

Bruckidel oli kaks last: poeg Boris Semjon sündis 9. oktoobril 1924 ja tütar Daisy 4. detsembril 1928. Tõenäoliselt turvalisuse huvides ristiti nad 1940. aastal Kaarli kirikus, kuigi sealgi on laste usutunnistuseks märgitud heebrea.⁴³ Koduseks keeleks oli nähtavasti vene keel, mida Lazar eelistas asjaajamises kasutada oma elu lõpuni, kuigi ta juba 1926. aastal kinnitas, et „saab eesti kõnekeelega toime“ ning Eestis elades toimus teatud saksastumine,⁴⁴ nimekujugi muutus Brukest Bruckiks. Lapsed käisid eesti koolis, Boris lõpetas 1942. aastal Westholmi gümnaasiumi; Daisy koolitee jäi Eestis pooleli, tema edasiste õpingute kohta Rootsist andmed puuduvad. Tõenäoliselt samadel julgeolekukaalutlustel sõlmis Hella 1942. aastal fiktiivse abielu Oskar Ritsbergiga (1900 Tartu – 1951 Tallinn).⁴⁵ Hella, Boris ja Daisy

³⁶ Gennadi Grambergi (e-kiri, 12.01.2021) andmed; tema kodakondsuse toimik (RA, ERA.14.12.2062. Bruck, Ida, 14.10.1932–26.09.1934) näitab, et Ida kolis tihti ja selles ümbruskonnas, ent Kreutzwaldi tänava aadressiks ei kinnita.

³⁷ Kuulutused ajalehes Uus Aeg värskest avatud „Peterburi ja Warshawi saapa ja kinga-magasiini“ kohta Maakri tänaval ilmusid septembris–oktoobris 1901. Päevaleht (14.05.1909, nr. 108, lk. 4) annab teada hotell Riga avamisest.

³⁸ Näiteks Päevaleht, 14.01.1916, nr. 10, lk. 3 (trahv 100 rbl. või kuu vangistust); Tallinna Teataja, 31.12.1916, nr. 300, lk. 1 (trahv 200 rbl. või 45 päeva vangistust); Tallinna Teataja, 22.09.1917, nr. 214, lk. 3 (trahv 300 rbl.) ning viimaks veel Tallinna Teataja, 5.06.1920, nr. 123, lk. 3 (trahv 3000 marka) ja Postimees, 5.06.1919 (Olga Herms, Hotel „Kommerts“, Kaarli uul. nr. 8, trahv viinamüügi eest 10.000 mk.). Teateid kinnitavad ka arhiividokumendid nii Rahvus- kui ka Linnaarhiivis.

³⁹ Ajaleheteadet, mida toetavad arvukad toimikud nii Tallinna Linnaarhiivis kui ka Rahvusarhiivis, nt. TLA.149.2.1713. Maakri 18, 1939–1940; RA, ERA.2218.2.116. Kinnisvarade sundvõõrandamine, 1938.

⁴⁰ Päevaleht, 8.06.1909, nr. 126, lk. 3.

⁴¹ RA, ERA.50.6.38. Meditsiinipersonali registr. toimikud > Hambaarstid > Herms, Hella, nov. 1920; tunnistusel on sünniaastaks märgitud 1893; TLA.186.1.439_241 isikutunnistuse nr. 7283 kontsul, välja antud 29.05.1920 on Hella ametiks samuti hambaarst.

⁴² Tallinna Teataja, 23.03.1917, nr. 66, lk. 2.

⁴³ elk.143.0.1_297. EELK Tallinna Toompea Kaarli kogudus > Ristimisraamat I pihtkond, 1927–1943.

⁴⁴ Andmeid nende perekondade (ka Baron) peresündmuste kohta leiab pigem Tallinna saksakeelsetest ajalehtedest.

⁴⁵ Abielu varalahuatuslepung. Amtlicher Anzeiger / Ametlik Teataja III 24: 263–264, 11.08.1942.

Ritsberg lahkusid nähtavasti varsti pärast seda Rootsi, kus nende kohta leiab väheseid teateid kohalikes eesti ajalehtedes. Boris õppis Göteborgi ülikoolis, kihlus 1949. aastal Ingeborg Raudavaga,⁴⁶ ent temaga ei abiellunud. Tema hilisema naise Elisabethi kohta peale eesnime midagi leidnud ei ole. Daisy jäi vallaliseks, võimles Idla tüdrukute grupis, õppis hindi keelt, investeeris (koos Elisabethiga) Eesti Maja ehitusse Stockholmis.⁴⁷ Hella surmakuulutus annab põhjust oletada, et järglasi kummalgi lapsel ei olnud.⁴⁸

Töenäoliselt olid Brucki perekonnal laialdased ärisidemed kogu Euroopas, muu hulgas Eestis, Saksamaal ja Inglismaal, loodud juba 19. sajandil, ent lõplikult sündis Lazar Brucki ümber asuma revolutsioon ja selle järelkajad. Ta saabus Eestisse 28. mail 1918.⁴⁹ Seejuures on huvitav märkida, et siseministri otsusega kohustati Brucki 1920. aastal kahe nädala jooksul Eestist lahkuma.⁵⁰ Mis oli sellise otsuse ajendiks, on teadmata. Kuna tal olid selleks ajaks juba loodud tugevad ärisidemed mitmete kohalike ettevõtetega, jäi ta siiski Eestisse ning töenäoliselt suuremate sekeldusteta. Mõned aastad hiljem kinnitasid nii Kaubandus-Tööstusministeerium kui ka Eesti Vabrikantide Ühisus, et Bruck oli „Eesti tööstuse arengule rohkesti kaasa aidanud ning tuntud kui jõukas ja igati korralik kodanik“, kellele tuleks anda Eesti kodakondsus. Esimesel katsel 1924. aastal see siiski ei õnnestunud, küll aga läks korda teisel katsel 1926. aastal. Samal ajal sai Eesti kodakondsuse poeg Boris; Hella oli abielludes säilitanud oma Eesti kodakondsuse ja tütar Daisy sündis juba Eesti kodanikuna.

Eestis oli Bruck peamiselt seotud paberi (metsa)- ja tubakatööstusega ning juba enne oma äride asutamist oli ta osaline mitmes Tallinna ettevõttes. Neile ettevõtmistele pani aluse tubakavaru, mis vene ärimeestel oli Esimese maailmasõja eel õnnestunud toimetada Inglismaale, kus asutati ettevõtte The Russian Tobacco Co. Eestis asutati neile varudele tuginedes Laferme tubakavabrik, Bruck oli selle üks aktsionäridest ja lühikest aega ka firma juhatuses. Ta oma äril olid algaastatel samuti tihedad sidemed Inglismaaga. Mitmed Laferme juhatuse liikmed olid omakorda Brucki äris osanikud. Algselt töötas Bruck aga Johanson'i paberivabriku direktorina. 1922. aastal alustas Tallinnas aadressil Sauna 8 tegevust tema enda „Paberossi kestade ja karpide tehas Ideal“, mida algselt oli plaanis laiendada vanalinnas.⁵¹ Selle asemel jätkati aga uue nime all ja uues kohas. Sauna tänavale jäi esialgu kontor, laohooned asusid Koplis (Kopli tänav 10). Uue aktsiaseltsi Papyron põhikiri määratles, et ettevõtte asutatakse (kirjapilt muutmata) (§1):⁵²

„Tallinnas oleva Lasar Bruck'i paberossikestade ja kartonashi tehase edasitöötamiseks ja laiendamiseks, litograafiliste trükikodade ja värvitud paberite tehaste sisseseadmiseks, sarnastest ettevõtmistest osavõtmiseks ja paberi tööstuse saadustega kauplemiseks asutatakse paberi ja pappi ümbertöötamise aktsiaselts nime all „PAPYRON“.“

Asutajateks olid peale Lazar Brucki veel Rudolf Renning (1878 Tallinn – 1961 Stockholm), Roman Birkenberg (1885 Rakvere – ? Viin), Georg Anton (1873 Tallinn – ?) ja Saksamaa kodanik Michail Jack (1877–?), kõik tuttavad tubakavabrikust Laferme. Raamatupidajaks sai Konstantin Rand (1876 Peterburi – 1933 Tallinn) ja pärast tema surma Aurelie Streff (1899 Prangli – 1960 Tallinn). Kui esimesed kaks juhatuse liiget ning nendega juba 1924. aastal

⁴⁶ Kihlatud. – Välis-Eesti (ajaleht), 6.02.1949.

⁴⁷ Eesti Maja osanikud. – Eesti Päevaleht, 6.06.1959.

⁴⁸ Eesti Päevaleht = Est. Dagbladet, 24.04.1965, surmakuulutus Hella-Marie Ritsberg, neiuna Herms.

⁴⁹ Tsitaadid ja andmed (kui ei ole näidatud teisiti) pärinevad Lazar Brucki kodakondsuse toimikust (RA, ERA.14.12.2059, digitaliseeritud https://www.ra.ee/dgs/browser.php?tid=68&iid=110250291229&lst=2&idx=1&img=era0014_012_0002059_00001_t.jpg&hash=dd16f08516c3c567d2ac24a3b02f4500, vaadatud kevad-suvi 2021 korduvalt).

⁵⁰ Päevaleht, 15.10.1920, nr. 234, lk. 4; sama teade Rajalane, 19.10.1920.

⁵¹ RA, ERA.969.4.1973. Tööstuse Osakond > Lasar Brucki paberossikestade ja -karpide tehase asjus, 17.–24.11.1922.

⁵² RA, ERA.969.1.895 l.3p. Paberi ja papiümbertöötamise A/S „Papyron“, 13.11.1922–9.05.1940; põhikiri avaldatud Riigi Teataja nr. 86, 19.06.1923; muudatused RT nr. 9, 1.02.1927.

liitunud Voldemar Lender (1876 Tallinn – 1939 Tallinn) jäid aktsiaseltsis Papyron tegevaks oma surmani (Lenderi koha võttis üle tema poeg Uno (1906 Tallinn – 1942 Sverdlovsk; Brucki oma, nagu juba mainitud, tema naine Hella), siis ülejäänud juhatuse liikmed olid aktsiaseltsiga seotud lühemat aega. Sageli oli niisiis tegemist partneritega teistest äridest, sugulaste või hõimlastega. Kuni 1928. aastani, mil edutult taotleti põhikirja muutmist ja luba sigarettide (mitte vaid osade) tootmiseks, oli Papyroni aastaaruannetes märke ka Kreutzwaldi tänaval toimunud tööstustegevusest. Tootmine lõpetati täielikult 1929. aasta algul.⁵³ Edaspidi oli tegemist puhtalt kinnisvaraäri; lisaks kesklinna majale ehitati 1934. aastal maja ka Nõmmele Lootuse puistee 9, Brucki perekonnale kuulus Nõmmel teinegi maja aadressiga Kaare 1 / Pikk 85. Sealgi eelistati funktsionalistlikku stiili ning majade aiad on üksteise täpsed koopiad. Kui Lazar Brucki raamatupidamine oli põhjalik, ei saa sedasama öelda tema äripartnerite ja üürnike kohta, kelleks oli üsna kirju seltskond, kes olid seotud 1930. aastate suuremate skandaalidega ja värvikate seikadega nii Tallinna ärimaailmas kui seltskonnaelus.

Aktsiaselts Papyroni üürnikud

Majas elasid kahe ilmasõja vahelistel aastatel linna jõukamateks ärimesteks peetavad isikud⁵⁴ või nende lesed, kes said elada varasemalt kogutust, ent ka professionaalne keskklass – inimesed, kes alles hakkasid end üles töötama. Oli ministeeriumide ametnikke, pangatöötajaid, kirjastajaid ja ajakirjanikke, õpetajaid. Kõige alumisel ja ülemisel korrusel vahetusid üürnikud sagedamini; keskmiste korruste suurte korterite elanikud peatusid majas üldiselt pikemalt.⁵⁵ Sellegipoolest oli perekond Bruck ainuke, kes elas Kreutzwaldi tänava majas selle valmimisest 1924 kuni 1940. aastani; ametlikult olid nemadki üürnike staatuses.

Pikemalt, aastail 1927–1940, elas korteris 7 Konstantin Baroni (1863 Peterburi – 1927 Tallinn) lesk Olga Golde koos oma poja Borisiga (1901 Kiiev – 1947 Tallinn).⁵⁶ Teine poeg Ralf Vladimir (1889–?) oli insener ja jäi elama Leningradi, külastades küll korduvalt ka Eestit. Kuigi Baronid olid edukad juudi kaupmehed (viidatud, et ka vabrikandid, igal juhul

⁵³ Samas, l. 29–32. Masinate nimestik seisuga 1.01.1926 sisaldab 35 nimetust algse koguväärtusega 3 152 415 marka & l. 45–54 majandusaasta aruanded 1924–1928 näitavad, et maksti tööliste palka ja müüdi toodangut väheneva kahjumiga (üle 543 000 marga (ehk 54 300 kr.) 1924. aastal ja vaid 384 kr. 1928. aastal), ent juba 1929. aasta aruandes (l. 55) on põhitulu korterite üürist ning edaspidi märke „Tööstus seisab“.

⁵⁴ Jõukus võis olla näiline, pankrotistunud või makseraskustes inimesi peeti üürilistena üllatavalt kaua ja nii oli lootusetuteks märgitud võlgnike hulk 1930. aastatel arvestatav, mis omapärasel viisil aitas täiendada üürnike nimekirja aruannetes loetletud nimesid aadresslehtedega võrreldes (TLA.1361.6.895–899 Tallinna-Harju Maksuamet > Paberi- ja papi ümbertöötamise A/S Papyron, 1932–1934 ja ERA.72.2.2385–2390; 7871–7882 Maksutoimikud > „Papyron“ a/s paberi ja papi ümbertöötamise vabrik, 1931–1935; 1936–1939; Tallinna Aadressbüroo fondi aadresslehed – <https://www.ra.ee/aadresslehed/index.php>).

⁵⁵ Täielik nimekirja kõigist üürnikest on vaid 1938. aastast (TLA.86.1.1301.1.11p–13, vt. tabel 1). Majaraamatud Eesti Vabariigi ajast Kreutzwaldi 13 kohta ei ole arhiivides säilinud. Tallinna aadresslehtede otsing on praegu võimalik vaid isiku, mitte tänava nime või maja numbri kaudu. Lisaandmed pärinevad digitaliseeritud eesti ja saksa päevalehtedest (dea.digar.ee; otsing märksõnaga Kreutzwaldi 13, Papyron/Papiron, Bruck/Bruk, üürnike pere- ja firmanimed andis kevadel 2021 ca 100 artiklit), venekeelset ja sellest perioodist saksakeelset ajakirjandust on digitaliseeritud vähe ja pealiskaudne otsing tulemusi ei andnud, kuigi arvestades esimese keelena vene keelt rääkivate elanike suhteliselt suurt osatähtsust, võiks eeldada huvipakkuvat materjali. Juudi kogukonna kohta aitas andmeid kontrollida Eesti Juudi Muuseum, mille eest aitas Gennadi Grambergile. Suurte korterite elanike elustiili juurde kuulus suvitamine erinevates kuurortides – eelistatud olid Haapsalu ja Narva-Jõesuu, 1930. aastate lõpul ka Pärnu. Sel ajal oli kombeks kohalikes ajalehtedes avaldada suvitama tulnute nimesid koos nende koduse aadressiga, mis omal moel annab täiendust andmetele Kreutzwaldi 13 maja elanikest, kui aitab luua pilti nende eluolust.

⁵⁶ Tä abiellus 1939. aastal Perel Wainbergiga (lahutatud Gurin; 1902 Rumeenia – 1977 Tallinn), kelle tütar esimesest abielust Eugenia (Jevgenia) Gurin-Loov (1922 Novo-Sulita – 2001 Tallinn) oli 1990. aastatel üks aktiivsemaid juudi kogukonna eestkõnelejaid ja kelle isa Samuel (Schmul) oli juudi eragümnaasiumi esimene direktor.

jõukal järjel, sest Konstantini päranduse suuruseks hinnati 4,7 miljonit marka)⁵⁷ ja osalesid kultuuriseltside tegevuses, võis Olga majja sattuda ka tutvuse tõttu Hella Bruckiga. Baronid (ka Konstantini vend Aleksander, kes lühiajaliselt oli samuti sisse kirjutatud Kreutzwaldi tänavale) olid 1920. aastate algul peatunud Hermsidele kuulunud majas Kaarli puisteel, kuna nende oma maja Narva maanteel olid ametivõimud rekvireerinud.⁵⁸ Seegi on näide, kui tihedalt olid eri sidemed selleaegses Tallinnas põimunud.

Üürnike otsides rõhutati Kreutzwaldi tänava maja mugavust, ent sageli kordub ka soov „intelligentse“ üürilise järele, nii et igaüks siia teretunud ei olnud. Näiteks Päevalehes 1927. aastal ilmunud kuulutuses otsitakse korruga üürilisi nii „6, 3 kui 1 toaga korteritesse, mis suurepäraselt kõigi mõnusustega varustatud“.⁵⁹ Sama aasta jaanuaris pakuti kahest toast ja eestoast koosnevat korterit „vanni tarvitamise ja kõigi mõnusustega üürile anda intelligent üürilistele Kreutzwaldi (Romanowi) t. 13–17“,⁶⁰ ehk siis ka esimese korruse korterisse ei olnud kõik oodatud, kuigi seal tuli jagada vannituba ja kööki, aga üür oli oluliselt väiksem, näiteks 1938. aastal 22–35 krooni kuus. Mansardkorruse korterite üür oli samal ajal 70–80 ning keskmiste korruste kuue suure korteri oma 150–185 krooni kuus.⁶¹ Kortrite väljaüürimist korraldas Papyroni asjaajaja-direktor Bruck isiklikult; 1930. aastatel kuulus korterite näitamine majahoidja töökohustuste hulka. Siiski tuli ette, et ka suurematesse korteritesse otsiti allüürnikke, näiteks kuulutus Päevalehes: „Intelligent daamile või herrale välja üürida möbleeritud tuba valgustuse ja vanni tarvitamisega. Näha kl. 11–8 Kreutzwaldi tän. 13, krt. 9.“⁶² Kas selline tegevus oli omaalgatuslik või kooskõlastatud majaomanikuga, ei ole teada, nagu seegi, kui ulatuslikult seda harrastati. Samal ajal peatus kõikides korterites küllaltki arvukalt üürnike lähemaid ja kaugemaid sugulasi, kellest mõned olid „külas“ aastaid. Lisaks elas suuremates korterites ka teenija ja mõnel juhul lapsehoidja. Sotsiaalne kihistus oli majas olemas ja väiksema sissetulekuga ei olnud majja kolida võimalikki. Vihje elanike eluolule, Kreutzwaldi tänava moodi „üla- ja alakorruse rahvaks“ jagunemisele viitab kirjutus loterii-võidust, mis ilmus 1937. aastal samuti Päevalehes:

„Täna andis klassiloterii loosiratas esimese 10.000-kroonise võidu [– – –] Värsket sendimiljonäri tuleb otsida Tallinnast, Kreutzwaldi tänavalt [– – –] Kreutzwaldi tänaval elab pealinna jõukamaid kodanikke, mille tõttu võib arvata, et sendimiljon seekord sattus sinna, kus teisi seesuguseid juba on ees. Kuid see arvamine võib osutada täiesti ekslikuks. Igalpool elutseb keldrikordadel kehvemaid kodanikke. Önn võis samahästi sattuda keldrikorrale kui mõnda luksuskorterisse [– – –].“⁶³

Pool summast võitis kirjeldatud juhul AS Union laohoidja Vladimir Mölder, teine pool läks ühele Võru saapakaupmehele.⁶⁴ Seega lotomiljonäri Kreutzwaldi 13 majast ja tänavaltki ei leia, ent kirjutus annab aimu suhtumisest kujunevasse linnaossa ja selle elanikesse. Samast ajast on säilinud täielik üürnike loetelu, milles on tuvastamata esimese korruse elanikud Adeele Kalm ja Rudolf Pajor; ülejäänute kohta on eluolulised andmed ja eluruumi suurused toodud tabelis 1.⁶⁵

⁵⁷ RA, ERA.1357.2.18739. Pärandusasjad > 1927 > Baron, Konstantin, 4.11.1927.

⁵⁸ RA, ERA.1356.2.10346. Baron, Aleksandri kaebus Siseministeeriumi Rekvireerimise ja Sõjakahjude Hindamise Peakomisjoni otsusele 25. oktoobrist 1921 kaebajale Tallinnas Narva mnt. nr. 46 kuulunud maja rekvireerimise kohta, 1921–1923.

⁵⁹ Päevaleht, 24.07.1927, nr. 198, lk. 8.

⁶⁰ Päevaleht, 23.01.1927, nr. 22, lk. 10.

⁶¹ Samal ajal näiteks noore ametniku või õpetaja palk oli vaid 50 krooni kuus.

⁶² Päevaleht, 24.07.1928, nr. 198, lk. 7.

⁶³ 10.000 krooni läks Kreutzwaldi tänavale. – Päevaleht, 6.08.1937, nr. 210, lk. 4.

⁶⁴ Miljon pooleks Tallinna ja Võrru. – Postimees, 9.08.1937, nr. 212, lk. 4; Pool miljonit Võru kaupmehele. – Elu, 9.08.1937, nr. 88, lk. 1.

⁶⁵ TLA.86.1.1301.1.11p–13. Tallinna Linnavalitsuse Rahandusosakond > Teatised kinnisvarade koosseisu ja tulukuse kohta, 1939 > Kreutzwaldi tänav > Kreutzwaldi 13 üldandmed, elanike nimekiri, 1938.

Tabel 1. Majaelanikud 1938. aastal

krt nr	pind m ²	elanik	rahvus		amet	sünd.	koht	surn.	koht
			ise	abikaasa					
3	91,1	Alexander McKibbin*)	šotl.	sooml.	puiduärimees	1891	Moskva	1966	London
4	94,8	Felix Tannebaum	eestl.	eestl.	pangadirektor	1893	Sudaki	1949	Minlag, Komi
5	91,1	Piimasaaduste väljaveo kontrolljaam							
6	94,8	Lazar Bruck	juut	eestl.	ärimees	1886	Mahiloü	1939	Tallinn
7	91,1	Olga Golde Baron	juut	juut	ärimehe lesk	1866	Kiiev	?	
8	94,8	Ludmilla Wachmann**)	venel.	eestl.	ärimehe naine	1892	Tver	1980	New York
9	72,8	Al-der Tomson***)	venel.		autojuht	1891	Peterburi	?	
10	72,8	Albert Org	eestl.	venel.	kirjastaja	1886	Tallinn	1947	Saransk
11	72,8	Hugo Hindreus	eestl.	eestl.	pangaametnik	1896	Tallinn	1979	Tallinn
12	72,8	Juta Rebane	eestl.		õpetaja	1908	Peterburi	1941	Tallinn
?	15,9	Tatjana Drake	venel.	šotl.	kindrali lesk	1889	Peterburi	1942	Tallinn
?	22,0	Lydia Sak(k)eus	eestl.	eestl.	lesk, ametnik	1894	Tallinn	1965	Tallinn
?	21,5	Peeter Bogdanov	venel.	eestl. ?	ühistegelane	1888	Peterburi	1941	Lenin-grad
?	28,5	Liisa /Elise/ Kevend	eestl.	eestl.	õpetaja, näitleja	1886	Tallinn	1945	Pärnu
?	24,8	Aleksander Siikov	eestl.		raamatupidaja	1878	Pärnu	1963	Tallinn
?	23,8	Konstantin Reissaar****)	eestl.	eestl.	maksuametnik	1909	Peterburi	1985	Toronto
?	18,2	Gottfried Pomeranz	eestl.		pangaametnik	1898	Tallinn	?	USA
1	maja	Arno Sargla	eestl.	eestl.		1906	Tallinn	1985	Oakville, Kanada
2	krt.	Jaan Reissaar****)	eestl.	eestl.	majahoidja	1875	Hargla	1955	Tallinn

*) A. McKibbini firma A/S Eesti Saeveskid üüris I korrusel kolme tuba (18,2 + 18,2 + 17,7 m²).

**) L. Wachmann üüris lisaks ka I korrusel ühte tuba (18,2 m²).

***) Tõenäoliselt optant Peterburist, hiljem tegev speditsoonifirmas, millel oli ärisidemeid Brucki firma-dega; kindlalt tuvastatav ei ole.

****) Jaan ja Anna olid Konstantini vanemad; ka Konstantin oli 1927. aastal korterisse 2 sisse kirjutatud (nimi siis Reisberg).

Tabelis toodu on nagu buketi kahe ilmasõja vahel Tallinnas elanud inimeste elusaatustest: peaaegu igäht võiks tuua näitena „tüüpilise“ elukäigu kohta. Esindatud on kõik võimalikud lood – need, kes põgenenud läände, ja teised, kes Eestisse jäänud, hukkunud Nõukogude vangilaagrites (Felix Tannebaum (eest. Tanner), Konstantin Wachmann, Albert Org, Peeter Bogdanov) ja hukatud sakslaste poolt (Juta Rebane). Vahest tavalisest enam oli üürnikke, kes nagu Bruck isegi olid pagenud revolutsioonijärgselt Nõukogude Venemaalt (briti päritolu ärimehed, valgekaartlased, juudid) või olid optandid (eranditult kõik eestlased). Väga tugev oli Kreutzwaldi 13 majas ka juudi kogukonna esindatus, tõenäoliselt jällegi seetõttu, et Bruck

jäi oma elu lõpuni seotuks mitmete juudi kultuuri- jt. (näiteks kindlustus-) seltsidega ja tal oli osalus mitmetes ärides. Lisaks ärisidemetele käidi läbi ka seltskondlikult: majaelanike nimesid kohtab Tallinna Bridžiklubi ja Lawn-Tennis & Hockey Klubi⁶⁶ liikmete hulgas ja nende korraldatud ballidest – mida seltskonnaajakirjandus kutsus Tallinna esimeseks esindusballiks – osavõtjatena. Seltskonnalehed kirjeldavad prouade tualette ja väljanägemist. Sagedasti jäi ajakirjanikele silma võluv soomlanna proua Helmi McKibbin.⁶⁷ Tema abikaasa Alexander McKibbin oli 1920. aastatel üheks nõutumaks jalgpallikohtunikuks ja aastani 1934 Eesti Jalgpalliliidu kohtunikekogu esimees, ent ka edukas tennis veteranmängija. Nad elasid Kreutzwaldi tänaval aastatel 1936 kuni lahkumiseni Ühendkuningriiki 1939. aastal. McKibbini puiduäri (algselt McKibbin, Panin ja Ko; siis iseseisvalt Eesti Saeveskid; mõlemad tuginesid Inglise ja Vene kapitalile ning tegutsesid terves Eestis saeveskitega Saaremaal, Lääne- ja Kesk-Eestis) oli aga ka katteks tegevusele Briti salaluure heaks.⁶⁸

Teine puiduärimees, kes koos oma naise ja tütreaga aastatel 1926–1934 elas korteris nr. 8, oli Mihail (Michel) Gelb (1892 Jäkappils – 1941 Tallinn; kogu pere sakslaste poolt hukatud). Ta oli (kuri)kuulsust kogunud mõisatelt äravõetud metsamaa eest kompensatsiooni vahendamisega Saksamaale, sattus aga Eesti riigi silmis nii halba valgusesse, et saadeti 1934. aastal maksupettuse tõttu ebasoovitava isikuna Tallinnast välja Kihnu saarele.⁶⁹ Sellesse korterisse kolis samal, 1934. aastal Balti Manufaktuuri aktsiapettuse eest vangi mõistetud direktori Konstantin Wachmanni (1886 Narva Kreenholm – 1942 ?) venelannast naine Ludmilla. Ei ole päris selge, kas vabanedes elas Kreutzwaldi tänaval ka ta mees. Wachmanni tutvus Bruckiga pärines ilmselt ajast, mil mõlemad olid tubakavabriku Laferme juhatuses. Nõukogude aja-lookirjutus kasutas Wachmanni ja tema äripartnerit Citroni näitena kapitalistlikest ekspluaatorijatest. See stereotüüpne kujutus on mingil määral tänasessegi kandunud.⁷⁰ Kahtlemata oli tegemist värvika isikuga, kelle priiskavast elustiilist kõmulehed ei väsinud kirjutamast, ning maksupettus, riigi varaga spekulatsioon ja küsitavad ärivõtted olid ilmselt ka kasutusel; näiteks ei olnud võõras ka abieluvaralahutuse kasutamine, et varandust kohtukulli eest kaitsta. Teisalt oli Narvas puusepana töötanud isa Anton Wachmann (1849–1924) pingutunud, et anda lastele haridus, ning need töötasid end üles. Tõestatud puudujääk maksti tagasi

⁶⁶ RA, ERA.14.10.1192. Tallinna Lawn-Tennis ja Hockey Klubi, 22.10.1921–21.10.1940.

⁶⁷ Uudisleht, 4.11.1934, nr. 200, lk. 3; 5.03.1935, nr. 36, lk. 8 ja 16.04.1935, nr. 60, lk. 9.

⁶⁸ Pekka Erelt kirjeldab McKibbini luurealast tegevust pärast Teist maailmasõda kui läbikukkumist (P. Erelt. Puiduärimehest luuraja. – Eesti Ekspress, 19.10.2006 <https://ekspress.delfi.ee/artikkel/69067757/puiduari-mehest-luuraja>; vaadatud 23.12.2020); McKibbini kaasaegsed eesti diplomaadid nägid tema tegevust teises valguses (Üks parimaid Eesti sõpru manalasse varisenud. A. Mackibbin *in memoriam*. – Välis-Eesti (ajaleht), 10.11.1966, nr. 19, lk. 2). Eeldatavalt keskendus tema luuretegevus algselt Nõukogude Venemaale (puidu eksport võimaldas ärireise ja vene keele oskus oli täiuslik), maailmasõja ajal oli see suunatud Saksamaa vastu. Kui palju luuretegevus ka Eestit hõlmas, on teadmata. Hilisem tegevus oli selgelt Nõukogude-vastane.

⁶⁹ RA, ERA.852.1.3639. Movša Vald'i, Michail Gelb'i ja Folk Beltsikov'i elamispiirkonna kitsendamise asjas välisvaluutaga spekulatsioonide ja riigimaksude maksmata jätmise pärast, 11.05.1934–13.07.1940; ka Kolm juuti Kihnu saarele. – Postimees, 12.06.1934, nr. 157, lk. 3. Kinnituse, et vähemalt lähiajalisel Kihnus tuli elada, toob värvika kirjeldusena: „Asunike“ suvi Kihnus. Juudid hädas söögiga. – Pärnu Päevaleht, 4.07.1934.

⁷⁰ Teatriühendus Misanzen etendus „Sitsi Silentium“, lavastaja Helen Rekkor; sellest K. Helme. Põrgukuumus, puuvillatolm, kinnised aknad. Vabrik, mis oma töötajatele ei halastanud. – Eesti Päevaleht, 9.08.2021. Kuigi ka Wachmanni kaasaegsed ajakirjanikud ei hoidnud värvidega kokku (nt. „Citronaad“. Mehed, kes mässisid enese puuvilla sisse. – Rahvaleht, 22.11.1932, nr. 138, lk. 4) ning aktsiapettus oli suur uudis, siis ikkagi kumas kirjutatust läbi imetus vaestest oludest võrsunud ja ennast üles töötanud mehe vastu (nt. Narva puusepa pojast kroonimiljonäriks ja kelmiks. – Alutaguse Elu: Jõhvi ja Alutaguse häälekandja, 23.11.1932, nr. 107, lk. 1, või: K. Wachmann uurib uuemat kirjandust. – Päevaleht, 23.11.1932, nr. 321, lk. 1), kes usutas töötajate lastele koole ning ehitas elumaju. Nõukogude ajakirjandus lasi rahvavaenlase kuhu maalides fantaasial vabalt lennata (Miljonid eimillestki. Väljavõtteid Eesti suurkapitalismi saagiahnusest ja kurnamise ajaloost. – Uudisleht, 26.07.1940, nr. 195, lk. 2); omistatud Jüri Rimmelgasele ja avaldatud uuesti detsembris 1960 ajalehes Tõe Hääl. Välismaal elavate kaasmaalastega kultuurisidemete arendamise nõukogu komitee [VEKSA] väljaanne.

ning tegutseti tekstiiliäris edasi, kuni Nõukogude ametimehed nii Wachmanni kui ka Citroni arreteerisid. Mõlemad surid vangilaagris; Ludmilla koos poeg Konstantin juunioriga põgenes Eestist Rootsi kaudu USA-sse.

1940. aastal maja natsionaliseeriti⁷¹ ja vähesed veel Eestisse jäänud üürnikud olid sunnitud lahkuma. Järgnevatel aastatel oli suurem osa majast Saksa sõjaväe käsutuses. Alumisel korrusel elas Teise maailmasõja aastatel siiski ka tsiviilelanikke, nende hulgas vähemalt lühikest aega 1942. aastal ka Hella Bruck lastega, kes kasutasid seal kolme tuba. Samal aastal on Hella Brucki ametlikuks aadressiks ka Kaare 1 Nõmmel.⁷² Teistest üürnikest on teada õige vähe, enamasti vaid nende nimed. Majahoidjaks oli nüüd Linda Kasker (1906–1998 Tallinn), majas elasid veel öövaht Alfred Vestenberg, Villi Uustalu (1911–1959 Tallinn), Vilhelmine Vahtrik (1888–1957 Tallinn), Tehnikaülikooli üliõpilane Ilo Pill (1917 Tartu – 2012 Westerville, Ohio), Maria Matzenjak, Eduard Luht, Sirje Sarv, Kiira Kesa, Salme Ränne.⁷³ Kõigist neist nimedest on maailma kultuurilukku pisikese jälje jätnud Ilo Pill, kes leiab äramärkimist ameerika luuletaja Sylvia Plathi päevikutes ja pälvis uuesti tähelepanu #Me Too liikumisega kui Plathi üks esimesi kohtumisi oma seksuaalsusega.⁷⁴ See lugu illustreerib just seda juhuslikkust, sellised killukesed näitavad globaalset seotust ja mitmekülgust, mida ruum – antud juhul maja – võib pakkuda.

Nõukogude periood ja järelkajad

1945. aastal oli kord Nõukogude mereväe käes. Järgmisel paarikümnel aastal elas nüüd ühiskorterites majaraamatute andmeil uskumatult suur hulk sõjaväelasi ja nende perekondi (tabel 2). Algselt kasutati kortereid Nõukogude mereväelaste lühiajaliseks majutamiseks. Lisaks tegevteenistuses sõjaväelastele majutati 1940. aastatel korteritesse ajalehe Krasnõi Baltijets / Na Vahte toimetuse ja trükikoja töötajad. Ajaleh(ted)e kohta ei ole leidnud midagi täpsemalt, tegemist oli ilmselt mereväe häälekandjaga, millel ei olnud laiemat levikut, või siis peitus nime taga hoopis midagi erilist, näiteks propaganda vms., millest sõjaväearhiividki vaikivad. Hiljemgi oli elanikke, kes peatus majas vaid mõne kuu, ent ka neid, kes jäid aastakümneteks. Kõige arvukamalt oli aga neid, kes elasid Kreutzwaldi tänaval kolm-neli aastat.⁷⁵

Kreutzwaldi 13 majja tuldi sõjaväebaasidest Tallinnas ja Leningradis (Kroonlinnas), Kaliningradis, Porkkalas ja Paldiskis, ent kaugemaltki – nii Põhja- kui ka Musta mere äärest, samuti Vladivostokist ja Sahhaliniltki. Tabelis toodud arvud on nimetatud aastal ametlikult sisse kirjutatud leibkonnad, „mujalt/mujale“ tähistab sõjaväebaase väljaspool Tallinna, üheksal juhul kümnest väljastpoolt tolleaegset Eesti NSV-d. Vähesel määral liiguti Tallinna ja tänase Harjumaa, näiteks Paldiski, Loksa, Aruküla baaside vahel. Majja kolisid kõigepealt tegevteenistuses ohvitseride naised, lapsed, emad ja ämmad, kes pärinesid valdavalt Kesk-Venemaa oblastitest. Rahvuse järgi olid 90 protsenti uusasukatest venelased (isegi mööndusega, et „venelane“ esineb dokumentides üldnimena), rohkem oli veel ukrainlasi, valgevenelasi ja juute. Üksikuid kaugemate ja lähemate rahvaste esindajaid – tšuvaššidest ja tatarlastest ingerisoomlase ja kreeklase – oli samuti. End eestlasena määratlenud olid enamasti sündinud Venemaal või abielus mitte-eestlasega. Alles 1970. aastatel kolis õuemajja (sel ajal korter

⁷¹ TLA.R-1.6-I.2957. Natsionaliseerimistoimik Kreutzwaldi 13. Eesti Kinnisvaraselts kinn. nr. 436, toimik nr. 3885. Algne toimik ei ole säilinud; teade ENSV Teataja 1940, 66 art. 888 nr. 1793.

⁷² TLA.R-1.6-I.698. Natsionaliseerimistoimik > Maakri 16, 18, 20/ Kana 7, Elfriede Stradomsky, Olga Andreeva/e/, Stella/Hella/ Bruck, kinn. nr. 961, 962, 959/960, 2.11.1940–26.02.1942.

⁷³ TLA.R-1.6-I.2957, pagineerimata (üks leht korteri kohta).

⁷⁴ S. Plath (ed. K.V. Kukil). Unabridged Journals of Sylvia Plath, 2000. New York: Bantam Doubleday Dell; Sylvia Plath's #MeToo Stories; <https://msmagazine.com/2018/02/02/sylvia-plaths-metoo-stories/2/2/2018> by Julia Gordon-Bramer (vaadatud 25.07.2021).

⁷⁵ 1974. aasta andmed pärinevad kahest allikast, lisaks majaraamatule ka Kommunaalprojekti materjalidest. Kapitälremondi järel kolis mujale 10, Kreutzwaldi 13 majja jäi 35 leibkonda.

1a) täielikult eestikeelne seltskond. Majja võeti „kostile“ ka mitu kaubanduskooli õpilast, mis eestlaste üldarvu veidi suurendas, samas Kreutzwaldi 13 maja elanike rahvuslik koosseis muutus neil aastatel vähe.

Tabel 2. Majaelanikud 1945–1974 majaraamatute sissekannete alusel

aasta	sisse leibk.	sisse in.	keskm. vanus	lapsi sünd.	eestl.	venel.	teised	tulnud mujalt	läinud mujale	majas (aastat)	1974 majas
1945	4	13	28		3	2	8	2		0,7	
1946	7	12	29,7	1		11	1	5		2,9	
1947	27	46	26,1	3	1	42	3	12	3	2,8	
1948	16	22	29,1			19	4	4	1	2,4	
1949	15	25	27,4	1		21	4	6	2	5,0	
1950	7	14	25,8	1		13	1	5	4	5,3	
1951	13	20	28			18	2		1	2,1	
1952	1	1	25	1		1		1		0,5	
1953	1	4	28			4				53	1*)
1954	40	140	19,5	5	1	124	15	13	21	4,8	
1955	9	28	26	3		25	4	4	5	4,1	
1956	13	44	24,6	4	1	36	7	6	6	6,8	1
1957	20	60	23	6		53	7	8	8	3,6	
1958	12	32	22	3	2	16	12	6	3	6,7	1
1959	8	30	25,5	4	7	18	5	4	1	3,1	
1960	10	30	18,5	6	1	22	7	9	4	1,4	
1961	18	37	23,3		2	30	5	6	6	3,2	2
1962	25	59	26,3	5	1	45	13	8	3	6,0	2
1963	8	25	24,1	1		16	9	5	3	6,6	1
1964	19	41	26,0	4	2	27	12	17	11	3,9	1
1965	13	33	22,4	3	3	19	11	9	8	8,0	2
1966	7	23	18,8	7	2	13	8	3	1	5,2	2
1967	4	9	37,0		1	1	7	2	1	**)	2
1968	6	19	25,0	1	2	15	2	4	1		5
1969	7	20	27,6	3	2	14	6	1	0		6
1970	6	15	26,7	2	8	5	2	1	0		4
1971	8	21	24,4	4	2	13	6	1	1		3
1972	7	19	26,2	1	5	11	3	2	0		4
1973	5	21	36,3	4		12	9	1	0		5
1974	3	9	23,1	1	2	6	1	1	0		3

*) *Perekonna andmetel koliti Kreutzwaldi tänava majja juba 1947. aastal. Seega ei ole selge, kas 1954. aastal tõesti kirjutati majja suur hulk uusi elanikke või oli tegu andmete korrastamisega ja vähemalt mingi osa elanikest oli seal juba varem elanud. Arv tulbas näitab, mitu antud aastal majja kolinud leibkonda omas 1974. aastal endiselt samas sissekirjutust.*

**) *Sellest aastast enamik sissekirjutatuid elas majas edasi pärast 1975. aasta kapitaalremonti; nende väljakirjutamise aeg ei ole teada, mistõttu keskmine majas elatud aeg ei ole korrektselt arvutatav. Varasematest aastatest on selliseid, kus aeg on teada (elasid majas veel 1991 või kolmel juhul tänaseni). Need, kelle kohta andmed puuduvad, on selles tulbas keskmist arvutades välja jäetud.*

1954. aastal on majaraamatutesse sisse kantud 40 uut leibkonda 140 inimesega, ja võib arvata, et arvel on kõik majaelanikud. Varasemalt sissekantutest oli selleks aastaks välja

kirjutamata 23 inimest ehk ametliku sissekirjutusega elas 1954. aastal majas 163 inimest.⁷⁶ Seejuures põhihulk inimesi mahutati nelja alumise korruse suurtesse korteritesse ehk – nagu öeldi – kabinetstiilis elamisse. Ühte kööki ja vannituba jagas seega 15–20 inimest, kes sageli vahetusid. Algselt tagasihoidlikumad mansardkorruse korterid olid nüüd kõrgemate sõjaväelaste (3. järgu kaptenid, üks polkovnik) perekondade käsutuses, seal elasid „ülemused“, nagu väljendas end mansardkorruse pikaajaline elanik. See on hea näide võrdsusest nõukogude moodi: 1954. aastast kuni ühiskorterite ajastu lõpuni 1975. aastal oli korterisse nr. 8 registreeritud kokku 28 leibkonda 92 inimesega, samal ajal elas korteris nr. 12 vaid üks neljaliikmeline perekond.

Selgelt eristuvad perioodid, kui kaugemalt tulijaid oli rohkem. Selle põhjuste üle võib vaid spekuloida, sest siin jääb ühe maja andmetest väheseks. Suurenenud sisseränne 1950. ja siis jälle 1960. aastate algul seostub tõenäoliselt rahvusvaheliste sündmustega (Nõukogude vägede lahkumine Soome territooriumil asunud baasidest, Korea sõda, Kuuba kriis). Mitte kõik, kes siin sõjaväes teenisid, ei jäänud Eestisse, ka üksikud demobiliseeritud lahkusid oma sünnipaika, ent viimati nimetatut oli pigem erand. Enamik kolis Kreutzwaldi tänava majast uutesse majadesse Koplis, Pelgurannas, hiljem Lasnamäel, ent liiguti ka Kadrioru ja Lillekülla. 1960. aastate teises pooles ei olnud Kreutzwaldi 13 mujalt saabunud perekondadele enam esimene peatuspaik Tallinnas, ent endiselt kirjutati suurem osa mehi sisse pärast sõjaväeosast lahkumist.

Tabelist nähtub, et Kreutzwaldi 13 majja kolis eelkõige noorem rahvas. Sõjaväelaste vanus kõikus sisse kolides 25 ja 35 vahel, naised olid paar aastat nooremadki. Lapsi on sisse kantud küllaltki vähe – üks-kaks pere kohta; igal aastal sündis majja mõni laps juurde; 1960. aastate keskpaik oli eriti lasterohke. Saabujate keskmist vanust kergitab veidi sõjaväelaste emade-ämmade põlvkond (vanemaid mehi elas neil aastail majas mõni üksik), seda eriti 1970. aastatel, kui peredega liituvad vanavanemad olid peaaegu ainukesteks sissekirjutatuteks; neid ei ole loetud eraldi leibkonnaks, kuna tegu oli ülalpeetavatega. Arvestades üldist nõukogude ideoloogiat täieliku tööhõive kohta, on märkimisväärne, et mõne üksiku erandiga olid peaaegu kõik naised ülalpeetavad. Teisisõnu, töö ei käinud ei ohvitseride kaasad ega emad-ämmad (sageli vaid viiekümnendates eluaastates), ka mitte juba täisealiseks saanud tütreid, ja seda veel 1960. ja 1970. aastatelgi. Viimased läksid siiski üha sagedamini õppima (eelkõige Leningradi, vähem Tartusse, ka meditsiinikool oli populaarne) ja alustasid nii ka iseseisvat tööelu. Töötavad naised olid enamasti õmblejad, kangrud, meditsiinitöötajad või töötasid kontorites ökonomistide või inseneridena (mis nõukogude ametinimena küll erilist teavet töö tegeliku sisu kohta ei anna).

Korterite erastamisega alustati 1994. aastal. Esimest korda maja ajaloos ilmusid pilti omanikud. Siiski tundub, et peaaegu 30 aastat ei ole olnud piisavalt pikk aeg, et maja ja omanikud üksteisega kohaneksid, ning ka omanikud on tihti vahetunud. Korterit erastanud perekondadest elab tänaseni majas viis, lisaks 1990. aastatel korterit ostnuid on kümme. Niisiis, mõningate eranditega on endiselt tegemist rahutu rahvaga, kes on keskmiselt majas elanud või korterit omanud kümnekond aastat. Täna on kolmandik elanikest pensionärid ja ülejäänud on nooremas või vanemas keskeas, kellest omakorda pooled üürivad kortereid välja, elades ise nii Tallinna lähiümbruses, mujal Eestis kui ka välismaal. Seega on üürikorterit pärand endiselt tugevalt esindatud. Üks korter kuulub Airbnb võrgustikku ja paistab silma väga heade soovitusetega, nii et on ka Covid-19 aegadel pidevalt kasutuses.⁷⁷ Ülejäänud üürikorterites peatuvad lühemat aega noored, kellest arvestatav hulk on Eestis töötavad välismaalased.

⁷⁶ Vrd. 1938. aastal oli majaelanike arvuks 40 ja täna umbes 50.

⁷⁷ https://www.airbnb.com.ee/rooms/27397000?source_impression_id=p3_1629527117_al8EKYE3pn8Q0Ivg (vaadatud 21.08.2021).

Nemad peatuvad majas reeglina kauemgi kui kohalikkudest üürilised. Hea asukoht üksi ei kaalu enam maja üldiselt halba seisukorda üles. Seega on maja täna veidi mahajäetud moega ega ole oma kohta uues ajas ja ruumis päriselt leidnud.

Kas liiva(pinnase)le ehitatud, korduvalt nii tahtlikult kui ka tahtmatult oma sisu ja vormi muutnud majas on üldse võimalik leida mingeid selgeid piirjooni, mis lubaksid järeltõlget Tallinna linnaruumi ja ajaloo kohta üldisemalt? Julgen väita, et on, sest kuigi üürimajas on katkestused olnud rajumad kui omanikega naabermajades, siis erisuse ja maja mitmekesisuse kaudu saabki visandada üldist. Ka ei ole selliseid lugusid just üleliia palju jutustatud ning linna(ruumi)ajalugu vajab täiendust, milleks kohtumised ühes majas, nende vaheldusrikkus annavad uue vaatenurga.

Maja ajas ja ruumis – järellugu kokkuvõtte asemel

Maja Kreutzwaldi tänaval on ühteaegu küll eriline, aga ikkagi ka osa linna sotsiaalsest ja füüsilisest keskkonnast ning selle loost. Maja vaheldusrikkus vaadeldava sajandi vältel põimib eri rahvusgruppide ja sotsiaalse taustaga inimeste elud ja huvid ning nende arhitektuurilised väljendused. Elanike hulgas oli rahvuselt eestlasi vähe ja needki algaegadel põhiliselt Eestisse tagasipöördunud optandid, kellest osa olid Venemaal sündinud ja venestunud, teised tulihingelised eestluse edendajad, kes siiski kippusid oma ja firma taskuid sassi ajama. Optandid, Nõukogude Venest põgenenud välismaa juurtega isikud ja valgekaartlased mängisid 1920. aastatel Eesti majandus-, ent ka kultuurielus olulist rolli, on aga sageli jäänud tähelepanuta või teeninud lausa halvustavat suhtumist. Nõukogude aastatel oli eestlasi majas hoopis vähe; algselt oli tegemist segaabelude ühe poolega või jällegi Venemaalt tagasipöördujatega, kelle koduseks keeleks oli pigem vene keel. Maja omandas ümbruskonnas halva kuulsuse, sellest mindi pigem ringiga mööda, sest õues logevatest poistekampadest ei teadnud kunagi, mida nad ette võtavad. Nii sulgus maja tänavajoonest tagandatuna oma maailma. Täna nähakse välismaalastest üürnikes ja Airbnb korterites samuti pigem probleemi kui erinevate kohtumiste võimalust ja vaheldusrikkuse kajastust. Kas mitmekesisuse lisamisega linnapilti on tegu eestluse tühistamisega või rikastamisega, sõltub maailmavaatest. Seda, et linn on erinevate kultuuride ja sotsiaalsete gruppide kohtumispaik, ei ole aga võimalik eitada. Järgal traditsionalismil ja muinsuskaitsele on vähemalt üks ühine omadus, mis võib neile saatuslikuks saada – püüd kehtestada kindlalt piiritletud ja ühene kogum või arusaam ja selle säilimist iga hinna eest kaitsta ja sama nõuda ka teiselt. Tegelikult on asjad pidevalt muutumas maailmas palju keerulisemad, mida loomulikult tunnistab ka kriitiline erialakirjandus. Kas läbikukkumistel ja ühiskonnas kriminaalseks tunnistatud sulitempudel on eestluses kohta? Eks seegi ole kokkulepe, nagu seda on seadused ning arusaam heast tavast või korrupsioonist. Ühe maja lugu jutustades võib alati väita, et see on erand, mis ei kinnita reeglit. Teisalt on teemad, millega olen tegelenud – väikesaarte maastikuajalugu, Paldiski ja linna keskkonnaajalugu –, kõik erilised, võiks isegi öelda eesti kultuuriloo ametlikku raami raskesti sobituvad. Kas mul on kalduvus leida sellist selgelt eristuvat materjali või ongi iga individuaalne lugu eriline? Tõenäoliselt nii ühte kui ka teist, kindla vastuse andmiseks peaks niisama detailselt süvenema veel teistegi majade (elu)lugudesse. Igal juhul kinnitab Kreutzwaldi 13 maja oma, et pilt on palju vaheldusrikkam, et (enese)määratlus ei ole jääv suurus, vaid see vormitakse ümber nii indiviidi kui ka ühiskonna elu eri etappidel ning on sõltuv kontekstist, millel on ka selge materiaalne vorm, mida käesolevas kirjutises esindab just see maja.